

# ADALÉKOK A CSAK PARTIKULA TÖRTÉNETI VÁLTOZÁSAIHOZ

PÓLYA KATALIN

A különféle partikulák iránt újabban a magyar nyelvészek körében is élénk érdeklődés mutatkozik. Erre utal a szófaj elkülönítése a szófajtani rendszeren belül (Fábricz 1986; Kugler 2000), és az egyes partikulákkal kapcsolatos részletes beszámolók, előadások egyre nagyobb száma is. Ezekhez kapcsolódva a *vajon* partikula után (Pólya 2006) most a *csak* partikula történeti hátterét, jelentéseinek kialakulását kívánom itt megvilágítani.

A történeti nyelvtan középmagyar kori szakaszának mondatfajtákkal kapcsolatos fejezetével foglalatostkodtam, s eközben úgy tűnt, hogy a *csak* bizonyos mondatfajtákban meghatározott szabálynak engedelmeskedik, erre vonatkozó utalást azonban a magyar nyelvű szakirodalomban nem találtam. Általában is elég kevés olyan magyar nyelvű tanulmány van, mely kimondottan a *csak* szóval foglalkozik: Kocsány Piroska 1991-es és É. Kiss Katalin 1996-os cikkei vonhatók ide. Ezen kívül csak a nagyobb, összefoglaló tanulmányokban, mint Fábricz Károly partikulákkal foglalkozó disszertációjában, a TNyt. módosítószókkal kapcsolatos fejezeteiben (Juhász 1991, 1992) vagy Kugler Nóra módosítószókkal kapcsolatos disszertációjában (2002) esik egy-egy utalás a *csak*-ra, és természetesen az etimológiai és az értelmező szótárakban. Valamennyi tanulmány egységes a tekintetben, hogy a *csak* jelentését és ezzel funkcióját – természetesen a mai magyar nyelvi állapotában – rendkívül szerteágazónak tekintik. A történeti korpuszbeli vizsgálódásom arra enged következtetni, hogy a *csak* mai sokfélesége egy sokkal egységesebb megszorító jelentésből és funkcióból fejlődött ki.

A *csak* szófaji besorolása híven tükrözi a szófajttal kapcsolatos, tudományon belüli változásokat. Az értelmező szótárban még határozószó, az etimológiai szótárban és a történeti nyelvtan korábbi kötetekben módosítószó, és csak Fábricz munkája óta, így az egyetemi leíró nyelvtanban is – partikula. Amint a példák is mutatják, a *csak* nem toldalékolható, nem mondatrész, elhagyása nem teszi agrammatikussá a mondatot, ezért magam is a partikula terminust használom rá.

A *csak* partikula már a legkorábbi írott emlékekből is bőven adatolható: „De zent ferencz ew lebynek helyt hagy [’helyét hagyá’] *c3ak* frater leonak yllentny.” (JókK. 65); „Izuan vagon te v2adat iflènedèt imaggad *τ Lac* neki 3olgal” (MünchK. 58ra); „mezt *Lak* ordog az ki az iduøllègzeualo ioth nem 3ezeti” (GuaryK. 36). Minden esetben megszorító jelentése van. Pontosabban és részletesebben ez a jelentése ekkor,

tehát az ómagyar korban úgy írható le, hogy a mondatból vagy a tágabb szövegkörnyezetből meghatározható entitások vagy körülmények közül az állításunk kizárólag az egyikre vonatkozik. Így a fenti példák közül a JókK.-beli adatban a fráterek közül egyedül a Leo nevű érintheti a sebet, a MünchK.-beli példában kizárólag az Urat kell szolgálni, mást nem, és a GuaryK.-beli példában egyedül az ördög nem szereti a jót, mások, azaz az emberek valószínűleg szeretik. Az ómagyar kori adatokban a *csak* többnyire névszóval vagy határozószóval kifejezett mondatrészhöz járul, ige környezetében – bár előfordul – jóval ritkább.

É. Kiss Katalin az 1996-os cikkében amellet érvel, hogy a *csak* mindig egy sorozat egyik elemére vonatkozik. Így pl. a *Csak 100 Ft-ot fizettem* mondatban a *csak* arra a sorozatra vonatkozik, amelynek első eleme a 100 Ft, második a 200, harmadik a 300 Ft és így tovább, és ebből az állítás a 100 Ft-ot jelöli ki. Ómagyar kori példákkal: „Paranczola neký engedelmfflegnek mýatta hogý *czak* engalya ruhayaban mezejtelen menneel alamyznaert” (JókK. 87), – azaz ne legyen rajta sem egyszerű, sem díszes, sem másmilyen ruha. Vagy „ki ol’ igon dragalatos hog *Lak* egh loppenet veze eleg volt uona mind ez velag adollaganac meg fizetefeze” (GuaryK. 68), – azaz elég volt egy csöpp vér, nem kellett sem több csöpp, sem sok vér. Vagy: „*Chak* teneked wethkeztem ees gonossagoth the elletted tettem” (KeszthK. 67v), – azaz a lehetséges másik (ő) vagy több másik (ők) személy közül csupán egy bizonyos ellen vétkeztem.

É. Kiss-sel teljesen egyetértve abban, hogy a *csak* mindig egy r e n d e z e t t h a l m a z elemekre vonatkozik, és abból jelöl ki egyet, érdemes a halmazra vonatkozó megfigyeléseket tovább finomítani. A *csak* szócska önmagában nem képes kifejezni, hogy egy szóban forgó sorozat elemeit milyen módon korlátozzuk vele. Egy matematikából kölcsönzött fogalommal szeretném ezt megvilágítani. A matematikában ismert a sorozatok korlátosságának fogalma. Egy sorozat felülről korlátos, ha ismerjük a legnagyobb elemét, tehát, hogy legfeljebb mekkora lehet; alulról korlátos, ha ismerjük a legkisebb elemét, tehát, hogy legalább mekkora lehet; és mindkét oldalról korlátos, ha ismerjük a legkisebb és legnagyobb elemét is. A magyar nyelvben a *csak* mind a három korlátozó értelemben használatos, de hogy éppen melyiket kell értenünk, az a szövegkörnyezetből derül ki. A következő kódexbeli példákban l e g a l á b b értelemben használatos: „Es bodognak alaytiakuala magokot azok kyk *czak* ruhayoknak peremet ylletthetykuala Iftennek gýczeretyre” (JókK. 59), – vagyis boldognak érzi magát, aki legalább a peremét érintheti a ruhának, ha az egészet vagy nagyobb darabját nem is. „Keezerýhch engemet tehozyaad ha hýwný keweese towabba walament akarod *chak* ne wezyek el” (FestK. 381), – tehát legalább ne vesszek el, ha kényszerítettem is, ha szenvedek is. „ninLen ki iot tegen · ninLen *Lak* eghes” (DöbrK. 15v), – vagyis nem két vagy több olyan ember nincs, aki jót tegyen, de még/legalább egyet sem találni.

L e g f e l j e b b értelemben használatos a következő példákban: „Criftufnak ytelew zeký elewt alnak mezejtelen es hyuan. Es *czak* zemeremfflegnek vezelytt es banattnak keueýt výfeluen” (JókK. 115), – vagyis ennél többet már nem. „atte zúleidbe

ne bizzal *čak eg keues ideig* firatiac atte halalod” (NádK. 319), – tehát kevés ideig, nem sokáig, nem örökké. „Ez zent margit azzon meg marad vala az karban *chak* egý kentesben auagy capaban · az nagy hýdegsegeben” (MargL. 9r), – azaz nem volt rajta sem kendő, sem más meleg kabát.

Sokszor pedig kizárólag értelemben használatos a *csak*, a vonatkoztatott dologból, halmazból nem engedjük meg sem kevesebb, sem több elemre, hogy igaz legyen. Ezekben a példákban a *csak*-kal megjelölt dologgal szemben az „és semmi más” ellentét jelölhető meg: „iruan vagon te vzadat iftènedet imaggad *τ lac* neki zolgal” (MünchK. 10ra), – vagyis senki másnak ne szolgálj. „mezt az aioytatos lelōc *lac* az v2 iftenbe lel maganac mýndon ioth” (GuaryK. 122), – és semmi másban. „Az orath mýnd ygerewl ygere wgy kel mondaný · Ment az kenew eleyben wagyon · *chak* az ymadaagoth kel ýgh mondaný · ment ýth wagýon megh yrwan” (FestK. 181v), – tehát (az imádságot) és mást nem kell így mondani.

Miért jó ez a szemléletbeli elhatárolás? A különböző módon történő megszorítás más-más kiegészítést, és más-más modális-többletet kínál. Így például a legáltalább jelentésű *csak* az óhajtás kifejezéséhez járul hozzá. A „beszélő azt szeretné” modális tartalomnak pontosan megfelel az, hogy a sok létező dolog közül legalább csak egyet, a legkisebbet szeretné elérni. A középmagyar korra az óhajtó mondatoknak jellemző modális-pragmatikai partikulájává vált a *csak*: „Még ideje lesz, *csak* jo véggel iáron” (Flor. 264); „ha pedig *csak* úgy akarod a malacot szárazon megsütni töltelék nélkül, úgy is jó, *csak* szépen süssék [‘süljék’]” (Szak. 319). Mint a példák is mutatják, a *csak* az óhajtó mondatban – legalábbis a középmagyar korszak végéig – megelőzi a mondat főhíret. Amint korábban is láttuk, a *csak* többféleképpen képes a releváns halmazon megszorítást végezni, ezért előfordulhat, hogy a beszélő úgy érzi, hogy további pontosításra van szüksége, így kerülhet be az óhajtó mondatba a *csak* mellé újabb, az óhajtást jobban kifejező partikula, pl. a *bár*: „Ki kemeni uagi *bar csak* ezered resfet erzenedis az faidalomnak kiked eo βenued ereted” (BKom. 70). Fontos azonban kiemelni, hogy az óhajtó mondatokban a *csak* a modális jelölő szerepe mellett továbbra is megőrzi a „legalább egy elemet a sorozatból” kijelölő funkcióját. Sőt, a *csak*-nak ez a funkciója a továbbiakban is megmarad, minden mondatfajtában a skaláris tulajdonságú névszók vagy határozók mellett. Ugyanígy a legfeljebb értemű megszorításban is megmarad a *csak*, és a későbbiekben is adatható főképpen kijelentő, de más mondatfajtákban is.

A legnagyobb változatosságot azok a mondatok mutatják, ahol a *csak* és a vonatkoztatott dolog kizárólagos értelmű megszorítást eredményez. Ige környezetben a *csak* többnyire kizárólagos megszorítást ad: „ne akazih felned *dè lac* hig” (MünchK. 40va). Mivel a *hisz* ige nem skaláris értelmű, és a mondatban az ellentétes értelmű ige is szerepel, a mondat a *csak* nélkül is ugyanezt a jelentést hordozná: Ne akarj félni, de higgy. Ehhez képest a *csak* partikulával további üzenetet kell hordoznia, mégpedig a beszélőnek a közlendőhöz fűződő kifejezett szándékát. Tehát a *csak* nyo-

matékokat ad a felszólításnak. A nyomatékokat adó *csak* mindig hangsúlytalan, és akár az *is*, sokszor követheti az igét, így ugyanennek a bibliai helynek egy későbbi fordításában Káldinál már így hangzik a mondat: „Ne fély: hidgy *chak*.” (Noli timere, tantummodo crede.) (Káldi 936). Más példákban is: „fogyad megh zakalath veddel *chak* yozagat” (PeerK. 340); „Még h várj *csak*” (Flor. 265). De inkább a felszólító módú ige előtt marad a *csak*, ha a mondat illokúciós szándéka nem a kategorikus parancs, hanem a szelídebb rábeszélés, biztatás: „Ha tagul a dolog mi is *csak* halgassunk” (ComG. 524). Figyelemre méltó, hogy ez a szórend közelebb áll az óhajtó mondatok szórendjéhez, ahol a *csak* kizárólag az ige előtt állhat.

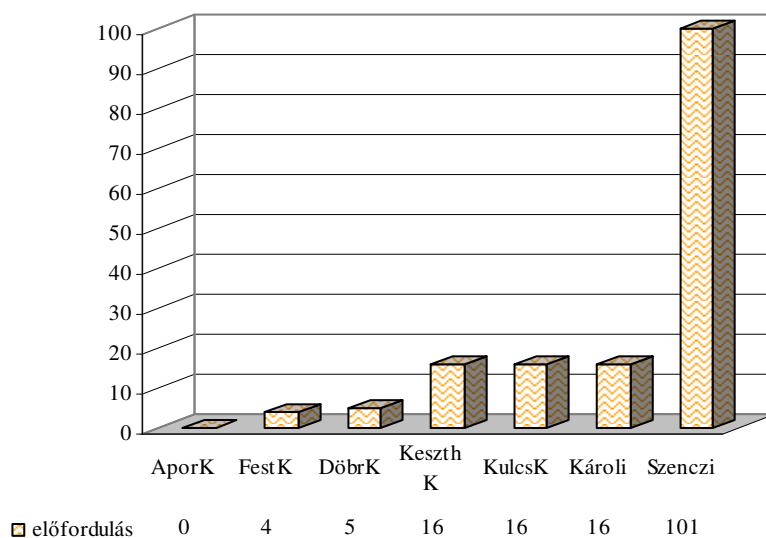
Az ómagyar kor második felétől egyre több olyan példát adhatunk, ahol a *csak* nem közvetlenül a mondatban meglévő, vagy a tágabb szöveggörnyezetre utaló dolog korlátozását, megszorítását jelenti, hanem a beszédhelyzetből kikövetkeztethető, vagy általános tudásunkban, előfeltevéseinkben meglévő dologra vonatkozik. Egy példa: „Medgyűnc [’Mit tegyünk] Pifpec Vrā? Medgyűnc, hanem *chac* pironkodgyunc: tudtam en ešt, hogy így lefžen” (Sztár. 51). Mire vonatkozik itt a *csak*? Nem azt jelenti, hogy kizárólag pironkodjunk, mást ne is tegyünk, hanem a mondatban explicite jelen nem lévő feltevésre vonatkozhat, így: ’Nem lehetünk elégedettek, legfeljebb csak pironkodásra maradt okunk.’ Vagyis a *csak* egyre többször adatható diskurzus-partikulaként. Ezt az tette lehetővé, hogy olyan, főként igék vagy más szavak mellett is feltűnt, amelyek jelentése nem megszorítható, nem korlátozható. Ide vonható a Simonyi Zsigmondtól is ismeretes kicsinylő jelentés is – az ő szóhasználatában „csekélylés” – olyan mondatban, ahol a *csak* kevés dolgot jelentő szóhoz (határozóhoz vagy számnévhez) kapcsolódik: „Philostén beteg vagy? *Csak* alégh vetrengek.” (Flor. 265); „A kopasz Török van ötven ezer néppel Mi penig leg fellyebb *csak* tizenkettővel” (ComG. 525). Ugyanez a lekicsinylés még becsmélő, pejoratív tartalommal is megtelhet, ha ürességet vagy sajnálkozást kifejező szó környezetében áll a *csak*: „De *chak* kar hagi fzolaz” (BKom. 72), „Mit vľß it, vgymond *chac* heaba mi mellettűnc” (Sztár. 1559). „Azkik környülünk laknak Minket nem böcsülnek Söt *csak* megnevetnek Csúfolnak és rútolnak” (Szenczi: Zsolt. 79: 2).

Más esetben a ’legalább’ jelentésű *csak* a kicsinylés ráértésével szerénykedő, udvariaskodó kifejezés részévé válhat: „ugy czelekedgyek nagysagod az mint jobnak itili, *csak* az Istenert azon kerem Nagysagodat, hogy ulljant vegyen Nagyságod az ki allando legyen” (1635: LPLev. 41).

A XVII. század elejétől több adatban is felbukkan a *csak*-nak egy speciális jelentése, az ’éppen’ vagy ’éppen, hogy’. Ez a *csak* az adataimban mindig tagadott ige előtt áll, s a mondat azt fejezi ki, hogy az igével jelölt történés egy hajszál híján nem valósult meg: „Mert lathyuk, hogy fokban vadnak, kic vgy ifžnak, hogy vgyan megrefžket à lélec testekbe, és testek felfuualkodic, es *chac* meg nem fzakadnac belé” (Heltai: Dial. E1b), „Sirtál már eleget lam Ariannáért Fogyattad kőnyvedet *chak* egy violáért *Chak* meg nē változtál” (Zrínyi: Adr. Rr1b).

Végül egy olyan mondatot mutatok be a *csak*-kal kapcsolatos jelentésváltozó-sokra, amelyben az első előfordulás valószínűleg megengedő, ráhagyó értelmezést ad, a második viszont akár többféle képpen is értelmezhető: „soha addigh megh nem gyogyul valamigh én az berekbül füvet nem hozok, de *csak* had kilogyik maga mellyét vervén, *csak* nem gondolok véle” (1737: Bosz. 538). Az első *csak* az óhajtó tagmondatban részben megengedő, részben kicsinylő, gúnyos jelentést ad az igéhez: „*csak* had kilogyik maga mellyét vervén” – a hangsúly minden valószínűséggel a *had*-on van. A második *csak* értelmezéséhez sokat segítene, ha ismernénk a szövegmondat hangsúlyviszonyait. Ha a *csak* nem volt hangsúlyos, akkor a hangsúly a *nem*-re eshetett, így a tagmondat kijelentő lehetett, s azt jelenthette ’éppen ezzel nem gondolok, nem foglalkozom’, ez esetben a *csak* (ellentétes) kötőszó közeli jelentésű. Ha a *csak* hangsúlyos volt, akkor a már ismertetett kicsinylő, gúnyos jelentésében használatos. Ez esetben a tagmondat valószínűleg kérdő hanglejtésű lehetett, és retorikai kérdés, amely azt jelenti, hogy ’semmiképpen nem gondolok vele’. A *csak*-nak az ilyen típusú jelentése a középmagyar korszakban eddigi adataim szerint is igen ritka, mégis lehetségesnek tartom ezt az értelmezést a mai „*Csak* van egy újságod? *Csak* nem fogok órákig sorba állni?” típusú mondatok mintájára.

A középmagyar korszakban a *csak*-nak nem csupán jelentésbeli változatossága, de előfordulásának száma is növekedett. A gyakoribb előfordulást olyan szövegen mutatom be, amelyiken jól összehasonlítható a változás, hiszen ugyanazt a forrást használták valamennyien. Teljes zsoldtárfordításokat választottam erre a célra, s az alábbi előfordulásokat találtam:



Szenci Molnár Albert zsoltárfordításainak 90%-ában, és a korábbi szövegek mindegyikében a *csak* skaláris értelmű kifejezésben adatolható. Szenczinél a 10% kicsinyítő jelentésben fordul elő.

## FORRÁSOK

- FestK. = *Festetics-kódex*, 1494 e., kiad. N. Abaffy Csilla, Budapest, 1996 (Régi magyar kódexek **20**).
- GuaryK. = *Guary-kódex*, 1495 e., kiad. Szabó Dénes, Budapest, 1944.
- Heltai: Dial. = Heltai Gáspár, *Dialogus*, kiad. Stoll Béla, Budapest, 1951. (Az 1552. évi kiadás hasonmása.)
- JókK. = *Jókai-kódex*, XIV-XV. sz., kiad. P. Balázs János, Budapest, 1981 (Codices Hungarici **VIII**).
- KeszthK. = *Keszthelyi Kódex*, 1522, kiad. Haader Lea, Budapest, 2006 (Régi magyar kódexek **30**).

MargL. = *Szent Margit élete*, 1510, kiad. Dömötör Adrienne és Pólya Katalin, Budapest, 1990 (Régi magyar kódexek **10**).

MünchK. = *A Münchener Kódex 1466-ból*, szerk. Nyíri Antal, Budapest, 1971.

NádK. = *Nádor-kódex*, 1508, kiad. Pusztai István, Budapest, 1994 (Régi magyar kódexek **16**).

A TNyt. korpusza: <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/abrendeskkforras.pdf>

## HIVATKOZÁSOK

Fábricz Károly 1986: *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben*, kandidátusi értekezés, Szeged, MTA Könyvtár.

Juhász Dezső 1991: A módosítószók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 501–13.

Juhász Dezső 1992: A módosítószók, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: Morfematika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 815–31.

É. Kiss Katalin 1996: A *csak* szintaxisához és szemantikájához. in Terts István szerk.: *Nyelv, nyelvész, társadalom*, [Pécs], JPTE, **II**, 102–7.

Kocsány Piroska 1991: Az *is* és a *csak* szócska szövegteremtő szerepben, *Magyar Nyelv* **87**, 175–90.

Kugler Nóra 2000: A partikula, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 275–81.

Kugler Nóra 2002: *A módosítószók a magyar nyelv szófaji rendszerében*, Budapest, Osiris.

Pólya Katalin 2006: Észrevételek a *vajon* történetéhez, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*, Szeged, 125–31.

Simonyi Zsigmond 1881: *Csak* és *csakhogy*, in *A magyar kötőszók. A mellérendelő kötőszók*, Budapest, MTA.

TNyt. = Benkő Loránd főszerk. 1991–1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I–III*. Budapest, Akadémiai Kiadó.